

تحلیلی بر رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی در

بین دانشجویان دانشگاه اصفهان

دکتر علی ربانی*

دکتر محمد گنجی**

تاریخ دریافت: ۸۶/۱۱/۲

تاریخ پذیرش: ۸۷/۳/۵

چکیده

روشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سرمایه اجتماعی در کنار سرمایه اقتصادی و سرمایه انسانی، به تازگی به مثابه
متغیری تاثیر گذار در روند توسعه یافتگی شناخته شده است و به زعم بسیاری از
اندیشمندان، به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبعی با ارزش
اشاره دارد و از طریق هنجارها و اعتماد متقابل، موجب تحقق اهداف اعضا می‌گردد.
سرمایه اجتماعی، مفهومی است که در بسیاری موارد توسط تحلیل‌گران اجتماعی برای
توصیف طیف وسیعی از فرایندهای اجتماعی به کار برده می‌شود و کمک می‌کند تا به

* استادیار دانشگاه اصفهان (گروه علوم اجتماعی)

** استادیار دانشگاه کاشان (گروه علوم اجتماعی)

درک این پرسش برسیم که چرا برخی افراد، گروه‌ها و طبقات مردم به نتایج سیاسی، اقتصادی و یا اجتماعی مثبت‌تری نسبت به دیگران نایل می‌شوند. به نظر می‌رسد که در زمینه شکل‌گیری و تکوین سرمایه اجتماعی بررسی دین و فرهنگ دینی، بیش از هر مورد دیگری نیاز است. دین به عنوان نظامی ماورایی و برون‌زاد می‌تواند یکی از اساسی‌ترین عوامل در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در کشورهای ایران چون ایران که چشم‌انداز دینی توسعه‌ای دارند، در نظر گرفته شود. به عبارت دیگر، دین به عنوان ارزشی متعالی با کارکردهایی چون انضباط بخشی، حیات بخشی، انسجام بخشی و... سازوکارهایی را فراهم می‌کند که موجب تحکیم پایه‌های سرمایه اجتماعی و نهایتاً توسعه می‌شود. بنابراین رابطه دین و سرمایه اجتماعی، مقوله‌ای است که به دلیل وجود چشم‌انداز دینی توسعه در جامعه کنونی ایران، می‌تواند با اهمیت جلوه کند و بررسی‌ها و تحلیل‌هایی را برای روشن شدن آن طلب نماید.

پژوهش حاضر نیز با چنین رویکردی، به مطالعه ارتباط دین و سرمایه اجتماعی در دانشگاه اصفهان می‌پردازد و پس از کنکاش در مسائل تحقیق و سنجش ابعاد دینداری و شاخص‌های سرمایه اجتماعی، به وجود رابطه معنی‌دار، مستقیم و قوی بین دو مقوله فوق‌اذعان و اعتراف می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: دینداری، بعد اعتقادی، بعد عاطفی، بعد مناسکی، بعد شناختی،

بعد پیامدی، سرمایه اجتماعی

مقدمه

شکی نیست که دین، یکی از قدیمی‌ترین و در عین حال پویاترین مقولاتی است که توجه مکاتب مختلفی را به خود جلب کرده است و هر اندیشمند دین‌شناسی، در تعبیری که از دین می‌کند در واقع پاسخ نظری خود را از اساسی‌ترین پرسش‌های بشر بیان می‌دارد.

تلاش برای تبیین ماهیت دین اساساً رویکردی غربی است. این تمایل، زمانی در غرب قوت گرفت که مناقشات بین دین، علم و سیاست، جدی شد. از قرن نهم میلادی بدین سو، منازعات میان اربابان کلیسا و دانشمندان بر سر دامنه شمول مدعیات و بین پاپ و پادشاه بر سر حوزه اقتدار، حادث گردید و باعث شد که به تدریج ماهیت دین و قلمرو آن مورد پرسش

جدی اصحاب فکر از یک سو و ارباب قدرت از سوی دیگر قرار گیرد. تبیین‌هایی که از این دوره به بعد از دین ارائه شده، همگی سعی داشتند تا به دور از جنبه‌های اعتقادی / کلامی دین، به تبیین‌های فلسفی-اجتماعی آن استوار باشند. اوج شیوع چنین رویکردی نسبت به دین، رنسانس و عصر روشنگری است که اندیشمندان آن به منظور مشخص و متمایز نمودن حیطه عمل و حوزه جولان عقل و تجربه بشری و بازشناسی و زدودن پیرایه‌هایی که حقیقت دین را آلوده و آن را در مجرای دیگری انداخته بود، به مطالعات دین‌پژوهی پرداختند و سعی نمودند در این راستا به عوامل گوناگون علی و پیامدی دین و دینداری توجه کنند و به ویژه کارکردهای اجتماعی آن را مورد توجه قرار دهند. یکی از مواردی که برخی اندیشمندان از آن به عنوان یکی از پیامدهای دین و دینداری صحبت می‌کنند، سرمایه اجتماعی است.

سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی که ممکن است افراد، گروه‌ها و جوامع برای نیل به نتایج مطلوب آن را سرمایه‌گذاری کنند، بر سازوکارهای اساسی در مورد نهادها و شبکه‌های اجتماعی تأکید دارد.

بحث سرمایه اجتماعی قبل از سال ۱۹۱۶ در مقاله‌ای توسط هانی فان (Hanifan) برای نخستین بار مطرح شد. اما علی‌رغم اهمیت آن در تحقیقات اجتماعی، تا سال ۱۹۶۰ که توسط جین جاکوب (J. Jacob) در برنامه‌ریزی شهری به کار برده شد، شکل جدیدی به خود نگرفت (الوانی؛ نقوی، ۱۳۸۰: ۱۰). جاکوب در این خصوص توضیح داد که شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های قدیمی شهرها، صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و در ارتباط با حفظ نظم و نظافت، عدم وجود جرم و جنایت خیابانی و دیگر تصمیمات در مورد بهبود کیفیت زندگی به کار می‌روند. پس از آن، گلن لوری (G. Loury) اقتصاددان نیز اصطلاح سرمایه اجتماعی را در دهه ۱۹۷۰ برای توصیف مشکل توسعه اقتصادی و همبستگی گروه‌های قومی و اعتماد بین آن‌ها به کار برد. متعاقب آن جیمز کلن (J. Coleman) جامعه‌شناس هم آن را در معنای وسیع‌تر ساختار اجتماعی مورد استفاده قرار داد و سپس رابرت پوتنام (R. Putnam) دانشمند علوم سیاسی نیز بحثی مفصل در خصوص نقش سرمایه اجتماعی در جامعه مدنی، ارائه داد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۰). جامعه‌شناسان دیگر در برهه زمانی معاصر نیز برای بررسی کمیت و کیفیت روابط اجتماعی در جامعه، از این مفهوم بهره‌جسته و منظور آن‌ها از سرمایه اجتماعی، سرمایه و منابعی است که افراد و گروه‌ها از طریق پیوند با

یکدیگر می‌توانند به دست آورند (شارع‌پور، ۱۳۸۰: ۱۰۲).
 از سوی دیگر، اندیشمندان کثیری نیز طی مطالعات خود در خصوص تبیین سرمایه اجتماعی، از دین به عنوان یکی از سازوکارهای سرمایه اجتماعی یاد کرده‌اند به طوری که در این مورد، از تحقیقات تجربی نیز اغماض ننموده‌اند. مقاله حاضر با چنین رویکردی، بر آن است تا مقاله ارتباط دین و سرمایه اجتماعی را به صورت نظری بیان کرده، سپس به تحلیل آن در جامعه آماری خاص، یعنی دانشگاه اصفهان بپردازد.

روش‌شناسی پژوهش

از بین روش‌های تعریف شده از سوی صاحب‌نظران علوم اجتماعی، روش تحقیق حاضر را باید از نوع پیمایشی (Survey) دانست. این روش دارای ویژگی‌هایی است که همگی آن‌ها در رابطه با روش این پژوهش، صدق می‌کنند. اصل مهم پیمایش از نظر وایزبرگ (Weisberg) و براون (Brown) این است که «اگر می‌خواهید بدانید مردم چگونه می‌اندیشند باید از خود آن‌ها پرسید» (قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۵۹). در این تحقیق نیز به منظور آگاهی از ذهنیت دانشجویان درباره متغیرهای مختلف، پرسش‌های متعددی طرح شده که پاسخ‌های آن‌ها به عنوان قلب یا موتور تحقیق حاضر به شمار می‌روند. در یک تحقیق پیمایش اطلاعات مربوط به یک فرد موردنظر نبوده بلکه اطلاعات به صورت گروهی، تجزیه و تحلیل می‌شود و محقق با آمارهای کلی سروکار دارد. این ویژگی نیز در تحقیق حاضر به چشم می‌خورد.

از نظر «دواس» رایج‌ترین تکنیک مورد استفاده در تحقیق پیمایش پرسشنامه است (دواس، ۱۳۷۶: ۱۳). با این حال برخی از صاحب‌نظران در نوشته‌های خود درباره پیمایش، پیوند اساسی میان روش پیمایش و جمع‌آوری اطلاعات برقرار کرده‌اند. بعنوان مثال واکسبرگ (Waksberg) می‌نویسد: «امروز لغت پیمایش اغلب برای نشان دادن یک روش جمع‌آوری اطلاعات از نمونه‌هایی از افراد به کار می‌رود. این جمع‌آوری اطلاعات از طریق پست، مصاحبه تلفنی و مصاحبه رودرروی شخصی انجام می‌گیرد.» (قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۶۱).

بورگ و دال (به نقل از سرمد و همکاران، ۱۳۷۸: ۸۳) تحقیقات پیمایشی را به سه دسته تقسیم کرده‌اند: الف) روش مقطعی؛ ب) روش طولی ج) روش دلغی. در روش مقطعی، گردآوری داده‌ها درباره یک یا چند صفت در یک زمان (یک روز، یک هفته، یک ماه و...) و از

طریق نمونه‌گیری از جامعه انجام می‌شود. بر اساس تعریف‌های ارائه شده از هر یک از سه روش مذکور، روش تحقیق حاضر را باید از نوع پیمایش مقطعی دانست. داده‌های مورد نیاز تحقیق، در یک مقطع زمانی مشخص جمع‌آوری شده و بر اساس اهداف از پیش تعیین شده، انتظار می‌رود که مجدداً تکرار شود.

نمونه‌گیری در این تحقیق سهمیه‌ای (Quota sampling) بوده است. هر چند شیوه‌های نمونه‌گیری احتمالی نظیر نمونه‌گیری تصادفی ساده، سیستماتیک و طبقه‌ای نسبت به شیوه سهمیه‌ای از لحاظ آماری ارجحیت دارند ولی دلایل متعددی منجر به استفاده از این نمونه‌گیری در تحقیق شده است. مهمترین عامل استفاده از این شیوه نمونه‌گیری، ماهیت موضوع مورد مطالعه می‌باشد. سؤالات طرح شده در پرسشنامه را می‌توان عمدتاً ارزشی نامید. از این رو تجارب قبلی و مطالعات متعدد از جمله انجام تست قبلی (Pre-test) که در خصوص این پرسشنامه به عمل آمده، نشان داده که دانشجویان حاضر نیستند به راحتی ذهنیات حقیقی خود در خصوص موضوعات سیاسی و یا مذهبی را بروز دهند. مهمترین تفاوتی که نمونه‌گیری سهمیه‌ای با طبقه‌بندی دارد این است که در نمونه‌گیری غیر احتمالی مانند سهمیه‌ای، پاسخگو شناخته نمی‌شود اما در نمونه‌گیری احتمالی همانند طبقه‌ای افراد پاسخگو شناخته می‌شوند. به عبارت دیگر انتخاب افراد در نمونه‌گیری‌های احتمالی به نحوی است که در نهایت فرد پاسخگو به این اطمینان خواهد رسید که محقق او را می‌شناسد و حال آنکه به دلیل فشارهای هنجاری و الزامات فرهنگی خصوصاً در مورد موضوع مورد مطالعه «وضعیت دینداری دانشجویان» احساس شناخته شدن افراد توسط محقق، می‌تواند اریب شدیدی را در نتایج تحقیق وارد کند. این اریب می‌تواند از دو عامل عدم همکاری و عدم پاسخگویی صحیح به سؤالات ناشی شود و در نهایت باعث می‌گردد که واقعیت موجود راجع به متغیرهای طرح شده در پرسشنامه به دست نیاید (ممان‌طور که پیش تست تحقیق این واقعیت را نشان داد) و حال آنکه شیوه نمونه‌گیری سهمیه‌ای این زمینه را فراهم می‌آورد که پاسخگو از ناشناخته ماندن، اطمینان بیشتری حاصل کند و با اعتماد بیشتری ذهنیات واقعی خود را به عنوان پاسخگو بروز دهد.

تجربه استفاده از نمونه‌گیری غیر احتمالی و به دست آوردن نتایج کارآمد، تجربه‌ای است که دواس نیز به آن توجه کرده است. به نظر می‌رسد که نمونه‌گیری سهمیه‌ای را از لحاظ

نظام‌مندی می‌توان یکی از بهترین شیوه‌های نمونه‌گیری غیر احتمالی دانست. علاوه بر رنکلی (Renckly) که نمونه‌گیری غیر احتمالی را به عنوان نمونه‌گیری نظام‌مند و سیستماتیک نامگذاری می‌کند، تراچیم نیز ضمن بررسی انواع شیوه‌های نمونه‌گیری غیر احتمالی، عنوان می‌کند که «در تحقیقات اجتماعی کاربردی، موقعیت‌هایی پیش می‌آید که انجام نمونه تصادفی نه معقول است و نه عملی. در چنین موردی به نمونه‌گیری غیر احتمالی روی آورده می‌شود». ویلیامز (Williams) نیز علوم اجتماعی را از رشته‌هایی می‌داند که نمونه‌گیری غیر احتمالی در آن رایج‌تر از سایر علوم است. نمونه‌گیری سهمیه‌ای از نظر وی شباهت زیادی با نمونه‌گیری طبقه‌ای دارد با این تفاوت که انتخاب نهایی واحدها بر حسب تصادف نیست (قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۶۲).

جامعه آماری

منظور از جامعه آماری، همان جامعه اصلی است که از آن نمونه‌ای نمایا یا معرف به دست می‌آید. در تحقیق حاضر، جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه اصفهان هستند که تعداد کل آن‌ها در سال تحصیلی ۸۲-۱۳۸۱، ۱۰۲۴۴ نفر (۳۸۳۰ نفر مرد و ۶۴۱۴ نفر زن) است. لازم به توضیح است که به دلیل عدم دسترسی کامل به دانشجویان مقطع دکتری و دانشوری، آن‌ها از جامعه آماری حذف و نمونه‌گیری از مقاطع پایین‌تر به عمل آمده است.

حجم نمونه

به آن جزئی از جامعه آماری که معرف جامعه است و مبنای محاسبه قرار می‌گیرد، حجم نمونه گفته می‌شود. میزان حجم نمونه پژوهش حاضر بر اساس فرمول کوکران محاسبه شده است که بر اساس آن، حجم نمونه ۲۷۰ مورد است (۱۷۱ مورد زن و ۹۹ مورد مرد).

$$n = \frac{\frac{t^2 s^2}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{t^2 s^2}{d^2} - 1 \right)} \quad N = 9973 \quad t^2 = 1/96 \quad d^2 = 0/05 \quad s^2 = 0/1756$$

$$n = \frac{\frac{(1.96)^2 (0.1756)}{(0.05)^2}}{1 + \frac{1}{9973} \left(\frac{(1.96)^2 (0.1756)}{(0.05)^2} - 1 \right)} = \frac{274.29}{1.027} = 267 \cong 270$$

چارچوب نظری

آنچه در این مقاله به رشته تحلیل در می آید، بررسی تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی است. به منظور دستیابی به تحلیلی جامع تر از رابطه فوق، ابتدا به لحاظ تئوریک به تشریح آن‌ها پرداخته سپس نتایج آزمون تجربی هر کدام از آن‌ها بیان می‌گردد.

دین به عنوان نظامی کثیرالاجزاء و دارای ابعاد متعدد (اعتقادی، عاطفی، مناسکی، شناختی و پیامدی) چندی است که توجه متفکران بزرگی را به خود جلب کرده است. توجه اندیشمندان به این مقوله سبب شده تا رویکردهای متفاوتی در عرصه دین پژوهی به وجود آید که یکی از آن‌ها مطالعه و بررسی دین از زاویه جامعه شناختی است. این حوزه مطالعاتی، به مسئله نقش و اهمیت باورداشت‌ها و عملکردهای گروه‌ها و جوامع خاص می‌پردازد. به بیان دیگر «وظیفه اصلی جامعه شناسی دین تبیین وجود باورداشت‌ها و عملکردهای مذهبی در جامعه بشری است» (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲).

تعاریف متنوعی از دین بر اساس نگرش‌های مذهبی یا فلسفی در دست است. در اغلب این تعاریف کرشش شده است ابتدا پدیده دین، با عام‌ترین تعبیرات و مفاهیم، تبیین شود. مثلاً در تعاریف جامعه شناختی دین، مفروضاتی نهفته است که به ارتباط شرایط اجتماعی با نحوه فهم و درک دین مربوط می‌شود. از آنجایی که ادیان چه از لحاظ اعمال و مناسک و چه از لحاظ آموزه، با یکدیگر تفاوت دارند، برخی تعاریف جامعه شناختی می‌کوشند دین را بیشترین عنوان مجموعه‌ای از کارکردها تعریف نمایند تا به عنوان یک ذات. به بیان دیگر، برخی تعاریف بر مامیت دین تأکید دارند و برخی دیگر بر کارکردهای متفاوت آن. تعاریف دسته اول، از نوع ذاتی و تعاریف دسته دوم، از نوع کارکردی‌اند و اغلب دلالت بر این دارند که هر چیزی که برخی کارکردهای خاص (در تعاریف و بخش چارچوب تیوریک آمده است) را انجام دهد، دین به شمار می‌آید؛ حتی اگر چنین تصویری مرسوم نبوده باشد. چنین نظریه پردازانی غالباً ادعا می‌کنند که نظامهای ارزشی و باور داشتی چون کمونیسم، فاشیسم و ناستیونالیسم

(ملیت‌گرایی) چنین کارکردهایی دارند و به همین دلیل در مقوله دین جای می‌گیرند. به رغم تمامی مشکلات و با وجود عوامل تردید افکن در امکان دستیابی به یک تعریف واحد و کمتر خدشه پذیر، در هر مطالعه دین پژوهانه ناگزیر به انشاء یک یا چند تعریف هستیم. یعنی خواه جامعه شناس دین باشیم یا فیلسوف دین، از نظر یک کارکردگرا به دین نظر بیفکنیم یا از نظر پدیداری، تعریف حقیقی دین را بجوییم و یا تعریفی بر آن قرار داد نماییم، در هر صورت بایستی در مطلع کار مشخص کنیم که قصد مطالعه چه پدیده‌هایی را داریم و سپس معنای منظور شده از این پدیده را با مفاهیم و عبارات دقیق، واضح و معرف چنان بیان کنیم که به سهولت و روشنی مشابهات و مترادفات آن متمایز گردد.

دین (Religion) در لغت به معنای قید و بند، الزام، تعهد، تکریم، تقدیس، شریعت (علیزاده، ۱۳۷۷: ۴۳)، مذهب، ورع، اطاعت، پاداش (عمید، ۱۳۶۹: ۶۷۳) انقیاد، خضوع، پیروی، تسلیم و جزاست (جوادی آملی، ۱۳۷۳: ۹۳) و در اصطلاح پس از تعیین شاخص‌های دین از نظر اندیشمندان و همچنین قرآن کریم یمنی:

- اعتقاد به وجودی فوق طبیعی (خدایان)

- تفکیک میان اشیای مقدس و غیر مقدس بر اساس قواعد و قوانین مقرر از سوی خدایان

- وجود اعمال و مناسکی که بر امور مقدس تکیه دارند.

- قوانین اخلاقی که اعتقاد به مصوب بودن آن از ناحیه خدایان وجود داشته باشد

- وجود برخی احساسات که مشخصه دینی دارند همانند خشیت، احساس رمز و راز،

احساس گناه، پرستش و... که به نظر می‌رسد در محضر امور مقدسه و در خلال انجام مراسم

هویدا می‌شوند و به تصورات مربوط به خدایان مرتبط هستند.

- وجود یک جهان بینی یا یک تصویر عام از جهان به عنوان یک کل و اعطای آن به پیروان

یک گروه اجتماعی که امور فوق، آنان را به هم پیوند زده باشد.

- وجود کتابی آسمانی از سوی خدایان که ابعاد اعتقادی، مناسکی، عاطفی، پیامدی و دانش

فکری پیروان دین را تأمین نماید.

می‌توان گفت که دین (Religion) عبارت است از احساس اعتقاد به قوای لاهوتی و ماوراء

الطبیعی و رعایت یک سلسه قواعد اخلاقی در زمینه ارتباط با خود، سایر بندگان و خدا و انجام

مناسک عبادی در جهت کسب تقرب خالق و جلب رضایت او به منظور تعالی روح و از آنجا که

هر تعریفی از دینداری (Religiosity) نیز باید مبتنی بر تعریفی خاص از دین باشد و به نظر می‌رسد با توجه به تعریف فوق، که بر عقاید، اخلاقیات و احکام مبتنی است می‌توان دینداری را نیز اینچنین تعریف کرد: «دینداری عبارت است از مجموع شناختها، احساسها و تمایلات نسبتاً پایدار و مثبت نسبت به دین که در وضعیت عادی، طبیعی، اجتماعی و روانی در فرد وجود داشته باشد و در کنش‌های وی نسبت به نیروی جذاب (خداوند)، خود، جامعه و تاریخ به ظهور برسد. و یا در تعریفی ساده‌تر می‌توان گفت که دینداری عبارت خواهد بود از پذیرش تمام یا بخشی از عقاید، اخلاقیات و احکام دینی به نحوی که شخص دیندار خود را ملزم به تبعیت و رعایت از این مجموعه بداند (یغمایی، ۱۳۸۰: ۱۹۰). در تحقیق دیگری آمده است که دیندار کسی است که با آگاهی (اگرچه در حداقل) به اصول و شعائر یک مذهب، در نظر و عمل، پیروی آن دین را اتخاذ می‌کند به نحوی که این پیروی بر زندگی اجتماعی او تأثیر بگذارد» (انوری، ۱۳۷۳: ۱۵۶). سراج‌زاده نیز در تعریف دینداری می‌گوید: «دینداری یعنی میزان علاقه و احترام پیروان یک دین به آن» (سراج‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۰۵).

تعریف عملیاتی دینداری این پژوهش بر اساس مدل گلاک و استارک است. گلاک و استارک (Glock and Stark) در کتاب *The nature of religious commitment* با توجه به تناقض‌های نتایج تحقیقاتی که پیرامون دینداری انجام شده بود کوشیدند ویژگی‌هایی را از میان این پژوهش‌ها برگزینند تا بر اساس آن مفهوم عملیاتی مشخصی برای دینداری بسازند. به عقیده این دو محقق علی‌رغم این که در ادیان تفاوت‌هایی وجود دارد، لیکن وجوه مشترکی نیز بین آنها یافت می‌شود. این عرصه‌ها یا وجوه مشترک که ابعاد اصلی دینداری را تشکیل می‌دهند به شرح زیر هستند.

الف) بعد اعتقادی (Beliefs Dimension) یا باورهای دینی (ideological Dimension) که عبارت است از ایده‌ها و نگرش‌هایی که انتظار می‌رود پیروان یک دین بدان اعتقاد داشته باشند.

ب) بعد مناسکی (Ritualistic Dimension) یا اعمال دینی (Practice) که انتظار می‌رود پیروان یک دین آنها را به جا آورند و اعمالی چون نماز، روزه، شرکت در آیین‌های دینی و... را شامل می‌شوند.

ج) بعد عاطفی یا تجربی (Experience Dimension) که ناظر بر عواطف، تصورات و احساسات پیروان یک دین با جوهری ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غایی و یا اقتداری

متعالی است.

د) بعد فکری یا دانش دینی (Intellectual Dimension) که مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد معتقدات هر دین است که پیروان باید آن‌ها را بدانند و در واقع شامل حداقل شناخت از اصول، فروع، سنت‌ها و تاریخ دین است؛ به نحوی که فرد خود را ملزم به انجام اعمال دینی دانسته یا حداقل به آن، گرایش یابد.

ه) بعد پیامدی یا آثار دینی (Consequential Dimension) که ناظر بر اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمره است. به عبارت دیگر، تأثیر و انعکاس دین در رفتارهای روزمره زندگی است (افشانی، ۱۳۸۱: ۷۹).

سرمایه اجتماعی

امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و اقتصادی، سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد که به زعم بسیاری از اندیشمندان، به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبع با ارزش اشاره دارد و از طریق خلق هنجارها و اعتماد متقابل، موجب تحقق اهداف اعضا می‌گردد (الروانی / نقوی، ۱۳۸۰: ۱). به عبارتی دیگر، «سرمایه اجتماعی را به سادگی می‌توان به عنوان وجود مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌ها تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است در آن سهیم‌اند و همچنین هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کنند اساساً باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهدات، همیاری و ارتباطات، دو جانبه باشند» (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۲-۱۱).

در تعریف سرمایه اجتماعی، هر یک از اندیشمندان با توجه به ظرف زمانی و موقعیت مکانی خود، مفهوم سازی خاصی را ارائه داده‌اند که در پاره‌ای موارد، سوای از تشابهات، اختلافاتی نیز در آن‌ها دیده می‌شود که به نظر می‌رسد ناشی از حوزه کاربرد مفهوم مورد نظر آن‌ها باشد. به هر حال در اینجا بررسی برخی تعاریف آن‌ها می‌پردازیم.

«لوری» (Loury) سرمایه اجتماعی را مجموعه منابعی می‌داند که در ذات روابط خانوادگی و در سازمان‌های اجتماعی وجود دارد و برای رشد شناختی یا اجتماعی افراد سودمند است. از نظر او، سرمایه اجتماعی به نوبه خود هنگامی به وجود می‌آید که روابط میان افراد به شیوه‌ای دگرگون می‌شود که کنش را تسهیل می‌کند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۴-۴۵۹).

«بورديو» (P. Bourdieu) نیز سه شکل متفاوت از سرمایه را شناسایی کرده که عبارتند از: شکل اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی. شکل اقتصادی سرمایه، بلافاصله قابل تبدیل به پول است، مانند دارایی‌های منقول و ثابت یک سازمان. سرمایه فرهنگی، نوع دیگر سرمایه است که در یک سازمان وجود دارد، مانند تحصیلات عالی اعضای سازمان که این سرمایه نیز در برخی موارد و تحت شرایطی، قابل تبدیل به سرمایه اقتصادی است و سرانجام شکل دیگر سرمایه، سرمایه اجتماعی است که به ارتباط و مشارکت اعضای یک سازمان توجه دارد و می‌تواند به عنوان ابزاری برای رسیدن به سرمایه‌های اقتصادی باشد (الوانی/نقوی، ۱۳۸۰: ۵).

به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی حاصل جمع منابع بالقوه و بالفعلی است که نتیجه مالکیت شبکه با دوامی از روابط نهادی شده بین افراد و به عبارت ساده‌تر، عضویت در یک گروه است (شارع‌پور، ۱۳۸۰: ۱۰۲).

«کلمن» (Coleman) هم مفهوم سرمایه را از ابعاد مختلف بررسی کرده و برای تعریف سرمایه اجتماعی از نقش و کارکرد آن کمک گرفته است و تعریفی کارکردی، از سرمایه اجتماعی ارائه داده تا تعریف ماهوی. بر این اساس، سرمایه اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که به عنوان منابع در اختیار اعضا قرار می‌گیرد تا بتوانند به اهداف و منابع خود دست پیدا کنند (الوانی/نقوی، ۱۳۸۰: ۶). به عبارتی دیگر، کلمن معتقد است که مفهوم سرمایه اجتماعی نشان دهنده آن است که چگونه ساختار اجتماعی یک گروه می‌تواند به عنوان منبعی برای افراد آن گروه عمل نماید. کلمن، وجود سرمایه اجتماعی را در اعتماد، اطلاع‌رسانی و ضمانت اجرایی کارآمد، روابط اقتدار و میزان تکالیف در گروه می‌داند.

«پوتنام» (Putnam) نیز سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیم چون اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه یک اجتماع شده و در نهایت، منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. از نظر وی، اعتماد و ارتباط متقابل اعضا در شبکه منابعی هستند که در کنش‌های اعضای جامعه موجود است. وی سرمایه اجتماعی را وسیله‌ای برای رسیدن به توسعه سیاسی و اجتماعی در نظام‌های مختلف سیاسی می‌داند. تأکید عمده وی بر مفهوم اعتماد بود و به زعم وی، همین عامل بود که می‌توانست با جلب اعتماد میان مردم و دولتمردان و نخبگان سیاسی، موجب توسعه سیاسی شود. بنابراین، اعتماد منبع باارزشی است از سرمایه که اگر حکومتی به میزان زیادی آن را دارا باشد، به همان اندازه، رشد سیاسی و

توسعه اجتماعی نیز بیشتر خواهد بود. پوتنام معتقد است که در جوامع مدنی، سازمان‌هایی از قبیل اتحادیه‌ها، کلیساها و گروه‌های اجتماعی، از طریق پیوند بین شکاف‌های اجتماعی تفرقه‌انداز مانند متحد ساختن مردم دارای ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت، بهبود بخشیدن خلق و خوی قلبی، همانند بردباری و رابطه متقابل و همچنین از طریق مشارکت در ایجاد زیربنای اجتماعی استوار، در ایجاد سرمایه اجتماعی ایفای نقش می‌کنند (پورموسوی، ۱۳۸۱: ۱۶۱).

فوکویاما (Fukuyama) هم پس از ریشه‌یابی مفهوم سرمایه اجتماعی در آثار جین جاکوب، گلن بوری، جیمز کلین و رابرت پوتنام، در تعریف سرمایه اجتماعی می‌نویسد: «سرمایه اجتماعی را به سادگی می‌توان به عنوان وجود مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است، در آن سهیم هستند». از دیدگاه وی، یکی از منابع اصلی برای تولید سرمایه اجتماعی در سطح جهانی، خانواده است که با ایفای نقش خود می‌تواند زمینه پیوند و اعتماد بین افراد را به وجود آورد.

آقا داود نیز سرمایه اجتماعی را جنبه‌ای از جنبه‌های انسانی می‌داند که در ذات روابط اجتماعی و خانوادگی در یک جامعه وجود دارد و موجب وابستگی متقابل، اعتماد و اطمینان میان افراد می‌شود (آقا داود، ۱۳۸۰: ۴۶). به منظور تسهیل در فهم سرمایه اجتماعی تعاریف فوق را می‌توان در جدول زیر اینچنین خلاصه کرد:

جدول ۱- خلاصه تعاریف سرمایه اجتماعی از نظر اندیشمندان

محققین	تعریف سرمایه اجتماعی	هدف	سطح تجزیه و تحلیل
بورديو	منابعی که منافع عمومی را مورد ارزیابی قرار می‌دهند	دستیابی به سرمایه اقتصادی	افراد در حال رقابت با هم
وری	منابعی که برای رشد شناختی یا اجتماعی افراد سودمند است	دستیابی به تسهیل‌کنش	روابط خانوادگی
لمن	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی که اعضا آن به عنوان منبعی برای رسیدن به منافع خود استفاده می‌کنند	دستیابی به سرمایه انسانی	افراد در گروه‌های فامیلی و اجتماعی (فردباگروه)

محققین	تعریف سرمایه اجتماعی	هدف	سطح تجزیه و تحلیل
وتنام	مفاهیمی چون اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت اعضا می‌شود	دستیابی به دموکراسی و توسعه اقتصادی	نظام سیاسی در سطح ملی
فوکویاما	مجموعه‌ای از هنجارهای غیر رسمی که موجب همکاری و تعاون اعضا می‌شود	ایجاد پیوند و اعتماد بین افراد	خانواده‌ها با یکدیگر و افراد در خانواده‌ها

کارکردهای سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی دارای پیامدها و کارکردهایی است که از سویی میزان تأثیر سرمایه اجتماعی را نشان می‌دهند و از سوی دیگر می‌توان بر اساس آن‌ها مقدار سرمایه اجتماعی موجود در افراد، گروه‌ها و جوامع را مورد شناسایی قرار داد. به طور فهرست‌وار این کارکردها عبارتند از:

- ایجاد روحیه گروهی، همکاری، تعاون و رقابت سالم
- پذیرش دیدگاه‌های مخالف و انتقادات مطرح شده
- برقراری کنش‌های اجتماعی مبتنی بر اعتماد، صداقت و احترام متقابل
- وجود حداقل تعارض و خصومت میان افراد
- وجود احساس تعهد و التزام در برابر مهر و محبت دیگران
- رعایت ارزش‌ها و هنجارها و اصول اخلاقی
- تقدم منافع جمع بر منافع فردی
- پرهیز از هرگونه خودکامگی و استبداد رأی
- پرهیز از هرگونه تظاهر و ریا در کنش‌های اجتماعی (ضایی فر، ۱۳۸۰: ۱۳)

منابع سرمایه اجتماعی

فوکویاما معتقد است سرمایه اجتماعی از چند راه حاصل می‌شود:

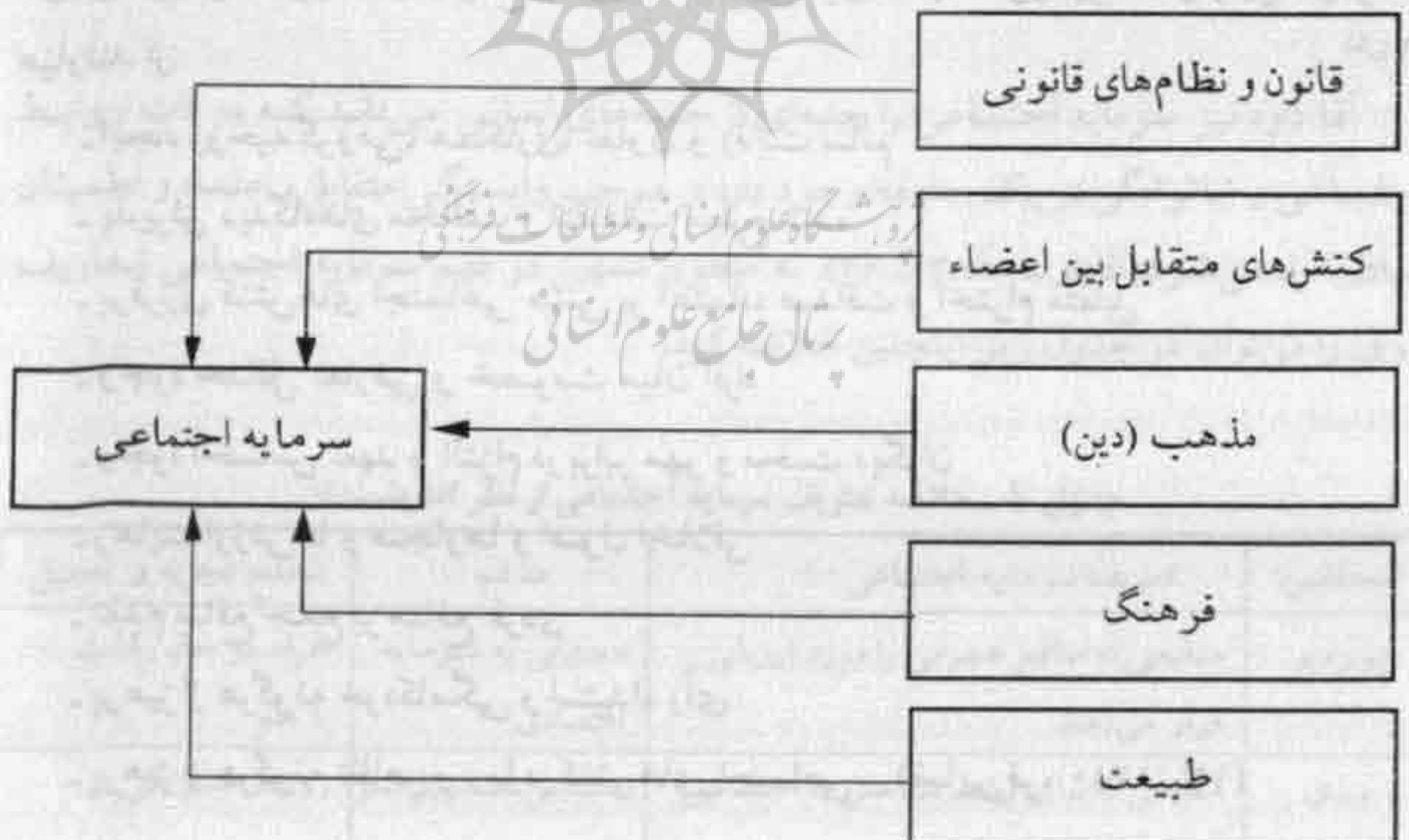
- ۱- ساخته شده به صورت نهادی، مثلاً از طریق قوانین و نظام‌های قانونی.

۲- ساخته شده به صورت خودجوش که از کنش‌های متقابل اعضای یک اجتماع به وجود می‌آید.

۳- ساخته شده به صورت برونزاد که منظور آن است که سرچشمه منجارها غیر از همان اجتماعی است که در آن به کار می‌روند و در این میان، نقش دین، ایدیولوژی و فرهنگ، بسیار برجسته است. در همین راستا و بر نیز به تأثیر دین در ایجاد شبکه‌های اعتماد که وجودشان برای روابط تجاری و اقتصادی ضروری است اشاره می‌کند.

۴- ساخته شده توسط طبیعت که بیشترین تأکید آن بر اهمیت نظام‌های خویشاوندی است (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۹۳).

به طور خلاصه می‌توان نظر فوکویاما در رابطه با سرچشمه‌های سرمایه اجتماعی را در قالب شکل ۱ ترسیم نمود.

شکل ۱- منابع سرمایه اجتماعی از نظر فوکویاما

با توجه به این که فصل حاضر، به نقش دین در ایجاد سرمایه اجتماعی اشاره دارد، از بین عوامل فوق، صرفاً به نقش مذهب و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی، بسنده می‌کنیم.

بررسی نقش مذهب در ایجاد سرمایه اجتماعی

در میان عناصری که در جامعه، سرمایه اجتماعی را به وجود می‌آورند و یا حتی خود به عنوان سرمایه اجتماعی قلمداد می‌شوند، دین را نباید نادیده انگاشت. همان گونه که در مباحث قبل اشاره گردید، مذهب یکی از عوامل سازنده کارکردهایی است که سرمایه اجتماعی می‌تواند آن‌ها را داشته باشد و «افراد بر حسب دین و مذهبی که دارند ممکن است منشاء مشارکت باشند مانند حضور و فعالیت در امور مساجد، تکایا، کلیساها و اماکن مذهبی و زیارتی» (الوانی؛ نقوی، ۱۳۸۰: ۱۳). حتی به گفته وبر «مذهب می‌تواند شبکه اعتمادی در بین افراد ایجاد کند که برای روابط تجاری و مبادله اقتصادی نیز ضروری باشد» (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۵۳). از نکات فوق چنین استنباط می‌شود که رابطه بین نهادهای اجتماعی دین و شبکه‌های ارتباطی افراد، توجه جامعه‌شناسان زیادی را به خود جلب کرده است و پیام‌هایی که آن نهادها به افراد جامعه ارسال می‌دارند و نظام‌هایی که فراهم می‌کنند و شبکه‌های اجتماعی که ایجاد می‌نمایند، همگی می‌توانند به عنوان منشاء و مبنایی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی عمل کنند.

در این راستا آن گونه که مایزر (Myers) بیان می‌دارد «دین می‌تواند به گونه‌ای محسوس به بهبود کیفیت روابط خانوادگی، کمک نماید و آن به عنوان عاملی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی، گام بردارد.» (ملاحسنی، ۱۳۸۱: ۱۲). ایوانز نیز بر نقش فعالیت‌ها و مناسک دینی در بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آن‌ها به یکدیگر تأکید می‌کند و معتقد است که رفتار دینی با سایر مؤمنان، دوستان و اعضای خانواده می‌تواند گامی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی تلقی شود (ایوانز و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۶۵-۱۶۲).

کاندلند (Candland) هم از این امر اغماض نکرده که دین از طریق ایجاد شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، ارتباط با سایر هموعان، وظیفه‌شناسی، احترام نسبت به دیگران، صداقت و

اعمال هنجارهای همبستگی می‌تواند مبنای سرمایه اجتماعی قلمداد گردد (Candland, 2000: 129-131) از سوی دیگر، همان‌گونه که در ذیل به اجمال خواهد آمد، مذهب یک نیروی وحدت‌بخش است و حتی شاید بتوان گفت که خود به عنوان سرمایه اجتماعی در جامعه می‌تواند قلمداد شود. لذا، با توجه به این نکته و به منظور توانایی تطبیق بین کارکردهای مذهب و سرمایه اجتماعی (که در قبل مطرح شد) لازم است به طرح نتایج تحقیقات تیوریک و هم تجربی برخی اندیشمندان در خصوص پیامدهای مذهب (که در روند تحقیق هم بدان‌ها اشاره شده است) پرداخته شود. جدول زیر به طور خلاصه کارکردهای مذهب را از دیدگاه متفکرانی چند نشان می‌دهد.

جدول ۲- خلاصه نظریات اندیشمندان درباره کارکردهای مذهب

کارکرد مذهب	اندیشمند
حافظ مقررات، نوامیس و نظم اخلاقی؛ برانگیزاننده احساس مشترک جهت وحدت اجتماعی؛ تنظیم‌کننده رفتار فردی	رابرتسون اسمیت
تقویت احساسات اخلاقی و اجتماعی؛ حفظ همبستگی و انسجام اجتماعی؛ انضباط‌بخشی؛ حفظ و انتقال میراث اجتماعی گروه و پدید آوردن احساس خوشبختی در مؤمنان	دورکیم
ایجاد و تثبیت نظم اجتماعی؛ ایجاد وفاق جمعی و مشروعیت‌بخشی به تنظیمات اجتماعی	کنت
تنظیم سامانمند روابط اجتماعی	براون
کار منظم عقلانی و ایجاد تحولات اجتماعی	ویبر
ایجاد ارزش‌های دائمی برای پاسخگویی به نیازهای اساسی و غایی انسان؛ وحدت بخشیدن بین انسان‌ها	بینگر
ایجاد ثبات اجتماعی و انطباق فردی	ادی
تشدید دلبستگی افراد به هدف‌های گروهی؛ تقویت عزم افراد به رعایت هنجارهای گروهی؛ تقویت یگانگی افراد جامعه	دیویس

کارکرد مذهب	اندیشمند
ایجاد حسی معنوی جهت فایق آمدن بر تردید و سردرگمی؛ معنادار ساختن و قابل تحمل نمودن رنج در حیات بشری	گیرتس
تقویت روابط زن و شوهر	بهر و چادویک
سعادت بخشی و خوشبخت نمودن خانواده	استینت و دفرین
ایجاد احساس نزدیکی افراد به پدر و مادر و به طور کلی نزدیکی افراد خانواده نسبت به هم	لاندریس
ایجاد فضای گرم و شاد در خانه و ارتباطی نمودن خانواده	جانسون
تقویت انسجام خانوادگی	بهر و مارتین
ایجاد روحیه در افراد جهت اعطای کمک‌های خیرخواهانه	آسلانر
ایجاد ارتباط با شبکه خویشاوندی و خانوادگی؛ ارتباط با سایر هموعان؛ وظیفه‌شناسی و احترام نسبت به دیگران؛ صداقت و اعمال هنجارهای همبستگی در رابطه با دیگران	کاندلند
بهبود کیفیت روابط خانواده؛ خوشبختی خانواده و ایجاد توانایی در اداره امور خانه	مایرز
ایجاد جامعه‌پذیری مذهبی در بین جوانان	موتلو
ایجاد همنوایی با سایر هموعان و تقویت روابط اجتماعی	ولج

منبع: محقق

بنابراین، دین می‌تواند در انسجام‌بخشی، تسهیل در جامعه‌پذیری، تعریف ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، تحکیم عواطف مشترک، تقویت پایه‌های کنترل اجتماعی، افزایش آرامش خاطر، تقویت روحیه گروهی، همکاری و تعاون، برقراری کنش‌های اجتماعی مبتنی بر اعتماد و صداقت، تثبیت احساس تعهد و التزام، گسترش و تقویت مشارکت فعالانه و ... که در مبحث قبل به عنوان کارکردهای سرمایه اجتماعی یاد شدند، نقش مؤثری ایفا نماید. از این رو شاید بتوان رابطه دین و سرمایه اجتماعی را در قالب شکل ۲ خلاصه نمود.

شکل ۲- رابطه مذهب و سرمایه اجتماعی

پس از مشخص کردن رابطه دین و سرمایه اجتماعی این پرسش به ذهن متبادر می‌شود که مذهب چگونه و از چه راه‌هایی می‌تواند در ایجاد سرمایه اجتماعی مؤثر واقع شود؟ در پاسخ به این پرسش بایستی اشاره کرد که نهادهای مذهبی می‌توانند حداقل با توسل به سه مجموعه از ساز و کارها، در ایجاد سرمایه اجتماعی مؤثر باشند: (Pearce and Axinn, 1998: 810-828)

۱- نهادهای مذهبی این ایده را تبلیغ می‌کنند که روابط مثبت و حسنه میان اعضای خانواده و افراد جامعه، امری قابل تحسین و ستودنی است. عقاید مسیحی، اسلامی و سایر ادیان، همواره اعضای خود را در خصوص اجرای فریضه فوق تشویق کرده‌اند و آموزش‌های مذهبی بر پایه مواعظی پایه‌ریزی شده‌اند که همواره پیوند سالم و قابل اطمینان بین افراد را توصیه و تأکید می‌کنند.

۲- نهادهای مذهبی از ساز و کارهایی استفاده می‌کنند که از آن طرق به حمایت رسمی از افراد و خانواده‌ها می‌پردازند. کلیساها و دیگر سازمان‌های مذهبی غالباً فعالیت‌های خاص را در جهت تقویت تعامل و روابط مثبت میان اعضای جامعه سازماندهی می‌کنند. آن‌ها از یک سو با حضور در مراکز مذهبی، اوقاتی را با هم می‌گذرانند و از سوی دیگر با ایجاد اردوگاه‌های خانوادگی، پیوند بین افراد را تقویت می‌کنند. به نظر می‌رسد هر چه افراد از طریق حضور در مراکز عبادی، بیشتر در کنش متقابل با همدیگر قرار بگیرند، رابطه‌شان با همدیگر مثبت‌تر و

گرمتر خواهد گردید.

۳- سومین مجموعه از سازوکارها شامل نقش مذهب در ایجاد فروبستگی (Closure) در روابط اجتماعی از طریق متصل کردن دوستان و اعضای خانواده در یک گروه اجتماعی همانند است. به نظر می‌رسد اعضای خانواده‌هایی که در نهادهای مذهبی همانندی شرکت می‌کنند، احتمالاً یک سری روابط اجتماعی با سایر اعضای آن نهاد مذهبی پیدا می‌کنند. «کلمن» عنوان می‌کند که دین، فروبستگی شبکه‌های اجتماعی روابط والدین و فرزندان را تقویت می‌کند؛ به گونه‌ای که هم روابط اجتماعی را افزایش می‌دهد و هم باعث بهبود روابط خویشاوندی مثبت‌تر می‌شود.

به نظر می‌رسد این سه دسته سازوکار با حضور در مراکز مذهبی آغاز می‌شوند. در واقع، حضور، افراد را در معرض فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌دهد و آن‌ها را در یک سلسله روابط اجتماعی وارد می‌کند. علاوه بر حضور، فرایند دیگری نیز در این زمینه مشاهده می‌گردد که به نظر می‌رسد اهمیت بیشتری از حضور، در جهت تقویت روابط افراد، ایفا می‌کند و آن «اهمیت» شخصی افراد به مذهب و عناصر مذهبی است که در نزد برخی اندیشمندان به «هویت - نقش» تعبیر می‌شود. بر اساس نظریه «ویمبرلی» (Wimberley) هر چه نقش مذهبی بودن شخص در سلسله مراتب هویت - نقش او بالاتر باشد نقش مذهبی نفوذ بیشتری بر سایر نقش‌های وی دارد. برای آن‌هایی که مذهب بخش عمده‌ای از هویت‌شان را تشکیل می‌دهد، عناصر مذهبی می‌توانند به عنوان یک نظام معنی‌دار در زندگی روزانه آن‌ها نقش بازی کنند و پیام‌هایی که از سوی آن عناصر صادر می‌شود به عنوان راهنمایی در جهت روابط اجتماعی افراد قلمداد می‌گردد. به عنوان مثال مورگان، (Morgan) دریافت که میزان بالای اهمیت شخصی مذهب، کنش متقابل دوستانه توأم با حس تعاون و همکاری در افراد ایجاد می‌کند که کیفیت روابط اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در هر حال به نظر می‌رسد مذهب چه از طریق «حضور» و چه از طریق «اهمیت» می‌تواند حس اعتماد، پیوند، هویت مشترک، همبستگی اجتماعی و روحیه همکاری و تعاون و... را در افراد جامعه ایجاد کند به نظر می‌رسد عناصر فوق، از مظاهر و پیامدهای سرمایه اجتماعی باشند.

از مجموعه مباحث فوق درباره سرمایه اجتماعی چنین استنباط می‌شود که سرمایه

اجتماعی ثروت و دارایی نهفته‌ای است که از آمادگی روحی - روانی افراد یک جامعه برای برگزیدن از منافع شخصی و درگیر شدن در عمل جمعی پدید می‌آید. این شکلی از سرمایه است که به شکل بالقوه در تمامی جوامع انسانی وجود دارد و برای شکوفا شدن و به فعلیت درآمدن، نیاز به گردآمدن عواملی چند و تحقق شرایطی ویژه دارد که به ندرت و دشواری فراهم می‌آید. لیکن چنانچه در هنگام فوران به موقع مورد شناسایی و امعان نظر قرار گیرد و به درستی هدایت شود، قادر خواهد بود موجبات یک تحول شگرف و یک توسعه کیفی را پدید آورد.

از مجموع مباحث فوق چنین استنباط می‌شود که سرمایه اجتماعی در حقیقت به رمان‌های مشترک، وفا و انسجام اجتماعی، انگیزه‌های قوی برای پیشرفت، کسب افتخارات نژادینده، اعتماد، صداقت و احترام متقابل افراد جامعه به همدیگر، رعایت ارزش‌ها و هنجارها و اصول اخلاقی و پرهیز از هرگونه تظاهر و ریا در کنش‌های اجتماعی به منظور کمک به پویایی جامعه و... اطلاق می‌گردد و چون که مذهب نیز به عنوان نیروی تلقی می‌شود که در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی نقش بسزایی ایفا می‌کند به نظر می‌رسد تغییر در کیفیت آن به تغییر در سطح برخورداری از سرمایه اجتماعی منجر می‌شود. به عبارت دیگر، با توجه به وجود ارتباط بین مذهبی بودن و سرمایه اجتماعی به لحاظ نظری شاید بتوان این فرضیه را تدوین نمود که:

هر چه دانشجویان مذهبی‌تر باشند، به همان نسبت سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش خواهد یافت.

بر طبق تعاریف متعدد از سرمایه اجتماعی، می‌توان گفت سرمایه اجتماعی، مجموعه معینی از هنجارها و ارزش‌های رسمی و غیر رسمی است که موجبات تقویت اعتماد، صداقت، پیوند، احترام متقابل، همکاری، وفاق و انسجام اجتماعی و به طور کلی، اصول اخلاقی را در میان افراد جامعه، گروه و خانواده، فراهم آورد. شاید بتوان به طور کلی، ابعاد و شاخص‌های سرمایه اجتماعی را در قالب شکل ۳ مشخص کرد.

به منظور محدودیت جامعه آماری و اختصاص آن به گروه دانشجویان و به منظور دقت بیشتر در تعیین رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی، از بررسی سطح کلان نمایه فوق امتناع کرده، به بررسی سطوح خرد سرمایه اجتماعی می‌پردازیم. بر این اساس می‌توان گویه‌های زیر را جهت سنجش آن برشمارد.

شکل ۳- شاخص‌های سرمایه اجتماعی

یافته‌های پژوهش

مرحوم علامه محمدتقی جعفری در ارزیابی مدل گلاک و استارک در خصوص دینداری اظهار می‌دارد: «به نظر می‌رسد که این تقسیم‌بندی درباره جنبه‌های مختلف دین‌گرایی یکی از عالی‌ترین تقسیم‌بندی‌هاست که در این زمینه انجام شده و لذا با توجه به آن برای محققان

ضرورت درجه اول را دارد و بدون این تقسیم‌بندی، جامعه‌شناسی دین قطعاً ناقص خواهد بود» (جعفری، ۱۳۷۷: ۸۱).

ویلیم نیز در بیان مزیت مدل فوق می‌نویسد که اگرچه این مدل نیز بسیار بحث‌انگیز است، لیکن این مزیت را دارد که برای هر جهان مذهبی که مورد بررسی قرار می‌گیرد، می‌توان جای نسبی را که هر یک از این ابعاد در آن اشغال می‌کند، مورد ملاحظه قرار داد (ویلیم، ۱۳۷۷: ۸۱). برخی پژوهشگران که دینداری یا موضوعات مرتبط با آن را در ایران مورد بررسی قرار داده‌اند (سراج‌زاده، طالبان، انوری، یغمایی و...) کوشیده‌اند تا ابعاد دینداری مدل یاد شده را بر اسلام منطبق کنند. از آنجا که پژوهشگران در مورد چند بعدی بودن دینداری به دیدگاه واحدی نزدیک می‌شوند مزیت نسبی مدل گلاک و استارک نیز مورد تأیید برخی از صاحب‌نظران قرار گرفته است و بعضی پژوهش‌های مربوط به دینداری در ایران نیز بر اساس آن انجام شده، در پژوهش حاضر سعی بر این است که برای سنجش دینداری، مدل یاد شده مورد استفاده قرار گیرد و بدین منظور ابعاد این در قالب شکل ۴ با دین اسلام تطبیق داده شده است.

بر اساس ابعاد و شاخص‌های فوق، گویه‌هایی تنظیم و سپس در بین دانشجویان توزیع گردیده و نتایج زیر استخراج شده است. (جدول ۳، نمودار ۱ و جدول ۴).

رتال جامع علوم انسانی

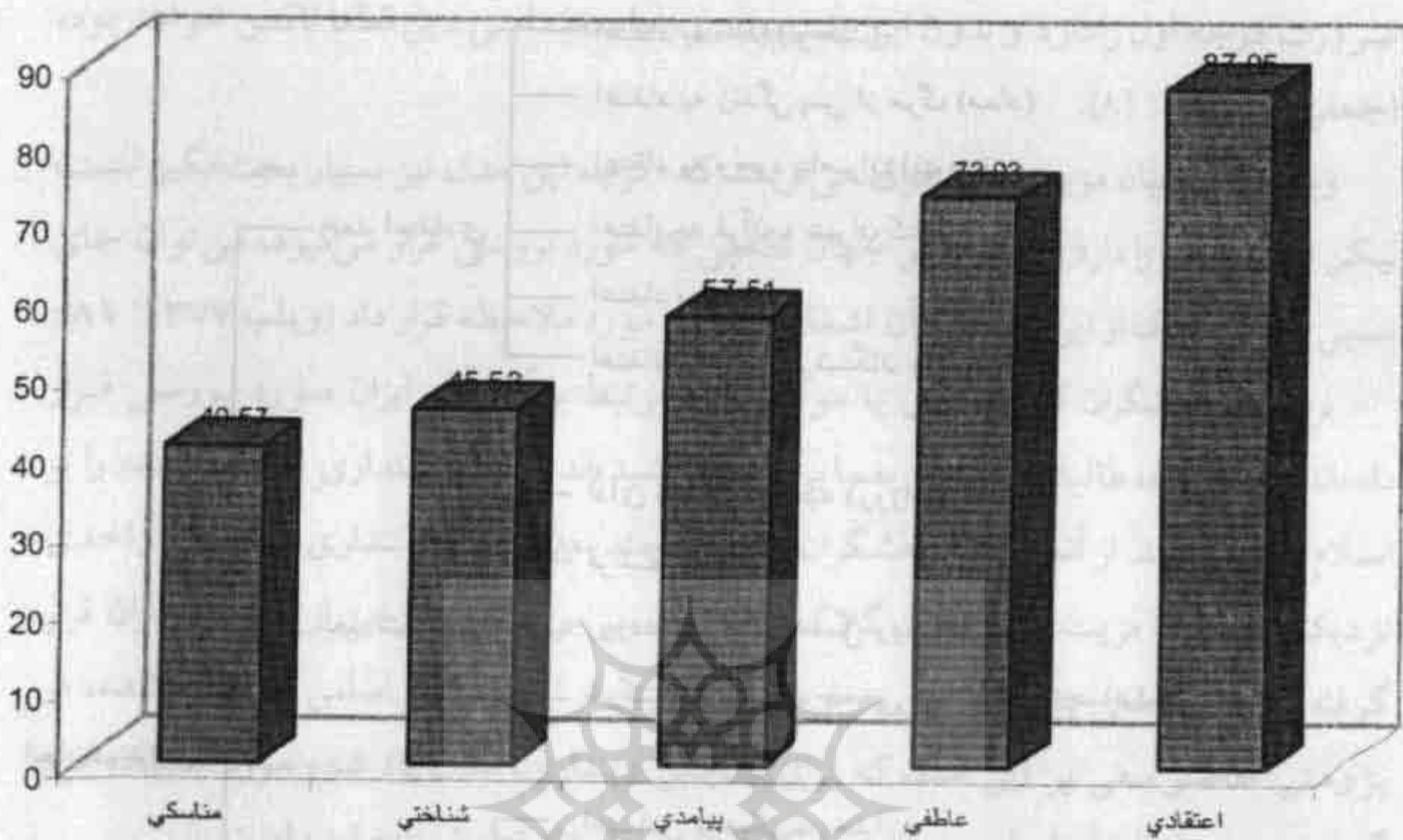
ارزیابی دینداری دانشجویان

جدول ۳- فراوانی کلیه ابعاد دینداری

ابعاد دینداری	فراوانی	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار
اعتقادی	۲۶۷	۲۰	۱۰۰	۸۷/۰۵	۱۴/۳۶
عاطفی	۲۶۸	۱۲/۵	۱۰۰	۷۳/۰۳	۱۴/۴۸
پیامدی	۲۶۸	۱۲/۵	۹۳/۷۵	۵۷/۵۱	۱۶/۰۱
شناختی	۲۶۸	.	۱۰۰	۴۵/۵۳	۱۷/۶۲
مناسکی	۲۶۸	.	۷۵	۴۰/۵۷	۱۵/۳۹

شکل ۴- ابعاد متعدد دینداری

نمودار ۱ - فراوانی کلیه ابعاد دینداری

جدول ۴ - توصیف دینداری کلی دانشجویان

دینداری کلی	فراوانی	دامنه	حداقل	حداکثر	میانگین	نحراف معیار	میان‌ه
۲۶۷	۶۴	۱۸/۵	۸۲/۵	۶۰/۷۳	۱۰/۱۷	۶۱	

طبق اطلاعات جداول و نمودار فوق ابعاد دینداری به ترتیب دارای بیشترین فراوانی هستند، بعد اعتقادی (۸۷/۰۵ درصد)، بعد عاطفی (۷۳/۰۳ درصد)، بعد پیامدی (۵۷/۵۱ درصد)، بعد شناختی (۴۵/۵۳ درصد)، و بعد مناسکی (۴۰/۵۷ درصد) میانگین دینداری در بین دانشجویان نیز ۶۰/۷۳ است.

ارزیابی سرمایه اجتماعی دانشجویان

این متغیر نیز به عنوان یکی از متغیرهای وابسته تحقیق، از طریق برخی شاخص‌ها و گویه‌های مرتبط در اختیار پاسخگویان قرار داده شده و مورد ارزیابی قرار گرفته است شاخص‌ها و پاسخ پاسخگویان به آن‌ها در جدول زیر آمده است.

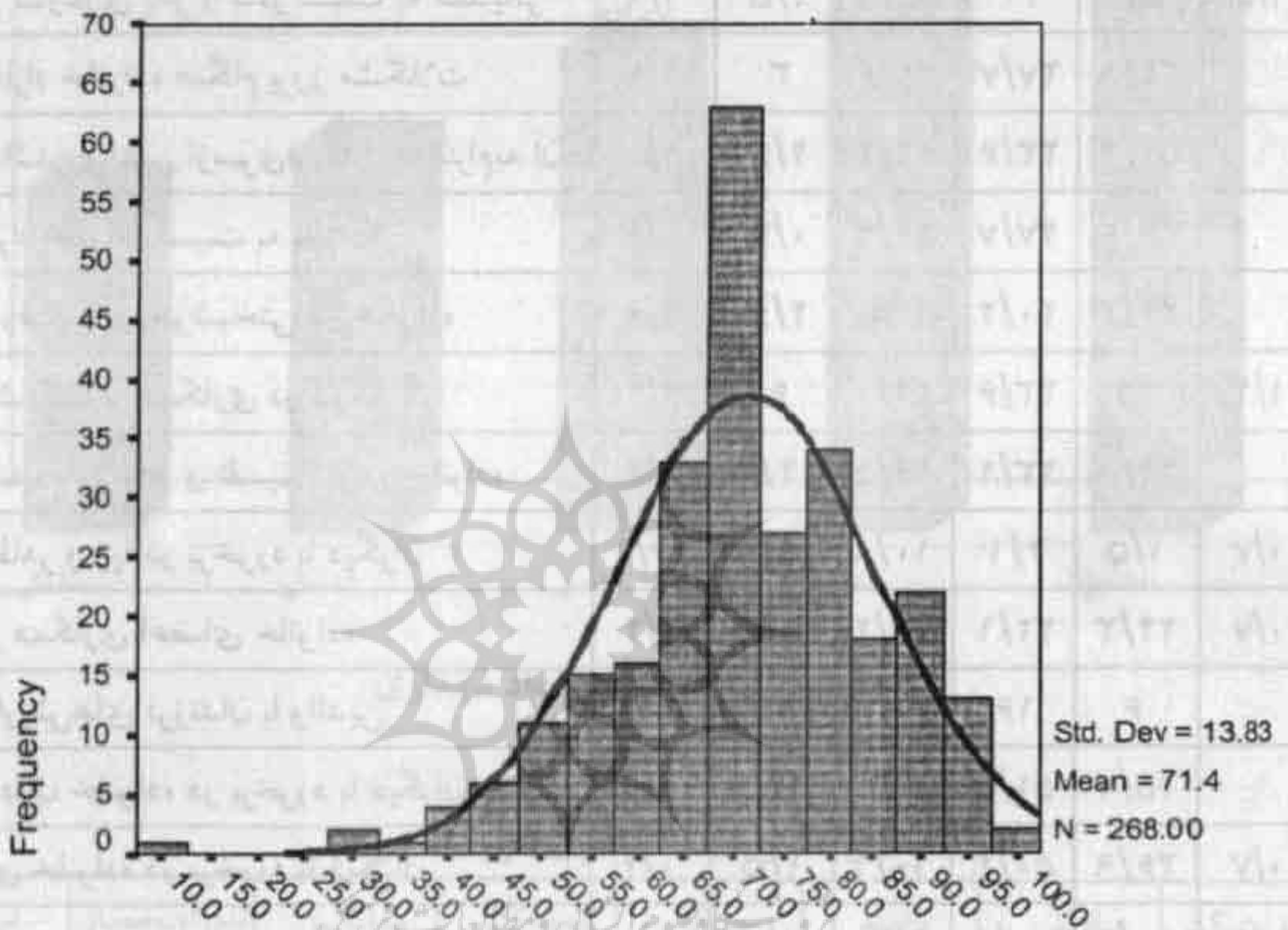
جدول ۵- توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص‌های سرمایه اجتماعی

بدون جواب	کاملاً موافق	موافق	بی نظر	مخالف	کاملاً مخالف	گویه
۱/۵	۳۵/۱	۳۴	۲۳/۱	۴/۵	۱/۹	محبت و سازگاری پدر و مادر نسبت به همدیگر
	۳۲/۸	۳۷/۷	۲۴/۶	۳	۱/۹	گذشت افراد خانواده هنگام بروز مشکلات
	۵۰/۴	۳۳/۶	۱۲/۳	۲/۶	۱/۱	دوست داشتن والدین از سوی فرزندان و احترام به آنها
	۴۶/۳	۳۷/۷	۱۴/۹	۰/۷	۰/۴	اعتماد افراد خانواده نسبت به یکدیگر
	۳۴/۳	۳۰/۲	۲۸	۴/۶	۲/۶	احساس رضایت و خوشبختی در خانواده
۱/۱	۲۵	۳۳/۶	۳۲/۱	۶	۲/۲	روحیه مشارکت و همکاری در کارها
-	۲۲/۸	۳۳/۲	۲۹/۵	۱۲/۳	۲/۲	توجه به نظم، انضباط و تقسیم کار در خانواده
۰/۷	۱/۵	۴/۱	۱۰/۸	۴۵/۹	۳۶/۹	روحیه تظاهر و ریا در برخورد با دیگران
۰/۷	۲۴/۳	۳۲/۱	۳۳/۲	۶/۳	۳/۴	شورت و همکاری اعضای خانواده
	۶	۱۶	۳۲/۸	۲۵	۲۰/۱	اختلاف ارزش‌های فرزندان با والدین
	۲۵/۷	۵۱/۵	۱۹/۴	۱/۵	۱/۹	احترام و درک خانواده در برخورد با دیگران
۰/۷	۳۶/۹	۵۰/۴	۱۰/۱	۱/۵	۰/۴	درستکاری خانواده در برخورد با دیگران
۰/۴	۳۸/۴	۴۸/۱	۱۰/۱	۲/۲	۰/۷	وجود صفت نودوستی در بین افراد خانواده
۰/۴	۲۸/۴	۴۰/۷	۲۲	۵/۲	۳/۴	امیدواری نسبت به آینده در بین اعضای خانواده
۰/۴	۶/۷	۱۳/۴	۲۲/۴	۲۹/۵	۲۷/۶	اختلاف نظر در مورد موضوعات مذهبی در بین اعضای خانواده
۱/۹	۲۳/۹	۲۶/۱	۲۹/۹	۱۱/۲	۷/۱	رابطه صمیمانه با همسایگان
	۱۶	۲۷/۶	۳۵/۴	۱۴/۲	۶/۷	اعتماد به خویشاوندان
	۲۶/۱	۳۸/۸	۲۸/۷	۳/۷	۲/۶	برقراری رابطه صمیمانه با دوستان

پس از انجام محاسبات لازم در خصوص تعیین دامنه و میانگین سرمایه اجتماعی، جدول ۶ و هیستوگرام زیر (نمودار ۲) حاصل شد.

جدول ۶- توصیف مفهوم سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی	فراوانی	دامنه	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار
	۲۶۸	۸۷/۵	۱۱/۱۱	۹۸/۶۱	۷۱/۴۱	۱۳/۸۳

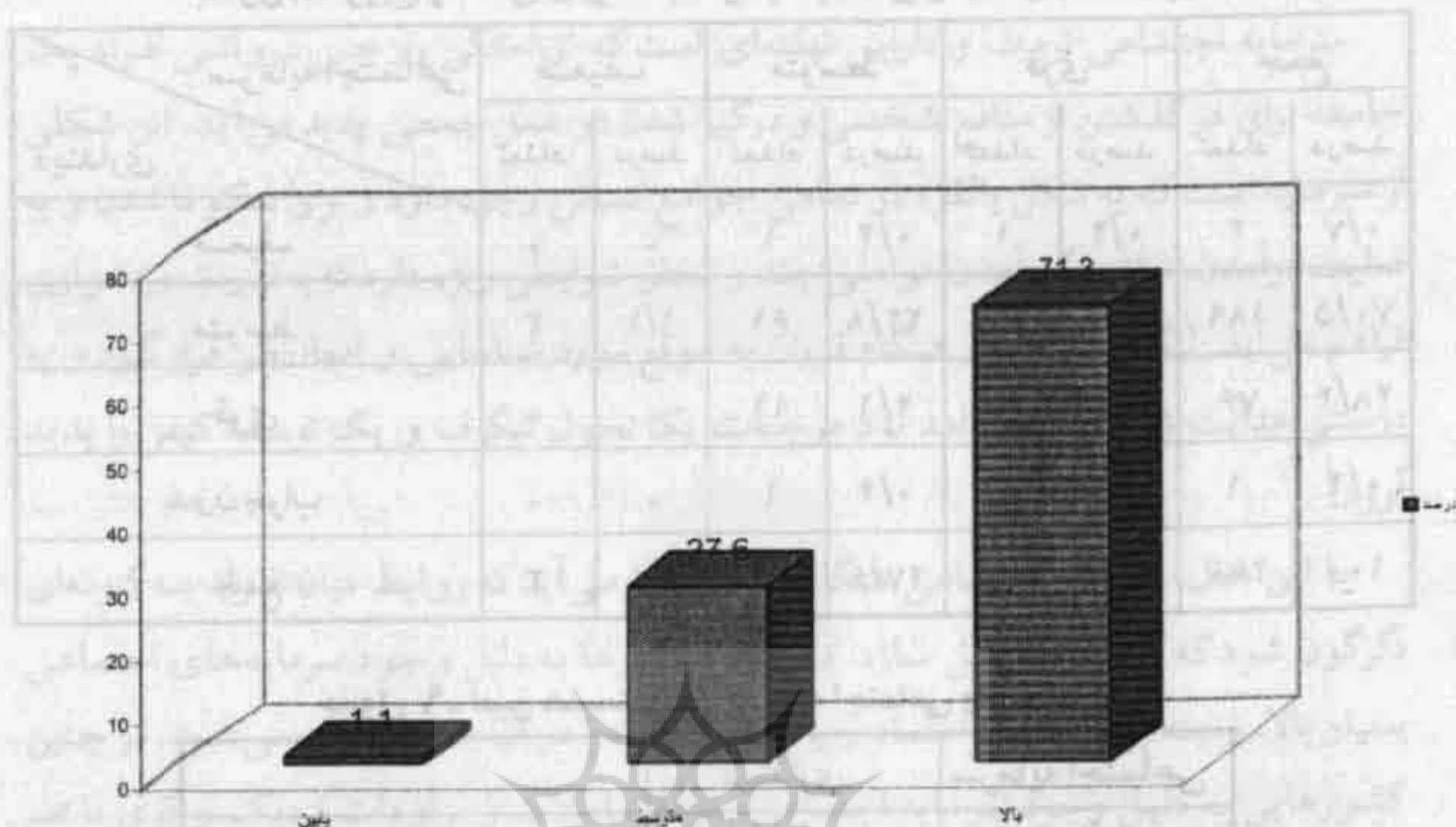

نمودار ۲- توزیع پاسخگویان به شاخص‌های سرمایه اجتماعی

مطابق با اطلاعات نمودار ۲ و جدول ۶، میانگین سرمایه اجتماعی دانشجویان، ۷۱/۴۱ درصد است به طوری که حداقل آن ۱۱/۱۱ و حداکثر آن ۹۸/۶۱ است. پس از رتبه‌بندی سرمایه اجتماعی و تقسیم آن به سه بخش بالا، متوسط و پایین، جدول ۷ و نمودار ۳ حاصل گردید.

جدول ۷- ارزیابی سرمایه اجتماعی در بین دانشجویان

درصد تجمعی	درصد	فراوانی	توزیع پاسخگویان سرمایه اجتماعی
۱/۱	۱/۱	۳	پایین
۲۸/۷	۲۷/۶	۷۴	متوسط
۱۰۰	۷۱/۳	۱۹۱	بالا
۱۰۰		۲۶۸	جمع

نمودار ۳ - ارزیابی سرمایه اجتماعی در بین دانشجویان

جدول و نمودار فوق نشان می‌دهند که سرمایه اجتماعی دانشجویان بالاست و تنها ۱/۱ درصد آن‌ها دارای سرمایه اجتماعی پایین هستند. همان گونه که در چارچوب نظری مقاله مطرح شد، سرمایه اجتماعی یکی از نیروهای بالقوه و مهمی است که در هر جامعه، موجبات توسعه اجتماعی و فرهنگی را فراهم می‌کند و همچنان که «فوکویاما» بیان می‌کند یکی از منابع اصلی سرمایه اجتماعی، دین و دینداری است. این فرضیه نیز در پژوهش حاضر مورد توجه قرار گرفت؛ به طوری که متغیر مستقل، دین و دینداری است و متغیر وابسته، سرمایه اجتماعی. درباره متغیرهای فوق نتایج حاصل شد که در قالب جدول‌های ۸ و ۹ ذکر شده‌اند.

جدول ۸- توزیع پاسخگویان بر حسب سرمایه اجتماعی و دینداری دانشجویان

جمع		قوی		متوسط		ضعیف		سرمایه اجتماعی	دینداری
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد		
۰/۷	۲	۰/۴	۱	۰/۴	۱	-	-	ضعیف	
۷۰/۵	۱۸۹	۴۶/۶	۱۲۵	۲۲/۸	۶۱	۱/۱	۳	متوسط	
۲۸/۴	۷۶	۲۴/۳	۶۵	۴/۱	۱۱	-	-	قوی	
۰/۴	۱	-	-	۰/۴	۱	-	-	بدون جواب	
۱۰۰	۲۶۸	۷۱/۳	۱۹۱	۲۷/۶	۷۴	۱/۱	۳	جمع	

جدول ۹- تعیین همبستگی بین سرمایه اجتماعی و دینداری

سرمایه اجتماعی	دینداری	
۰/۱۸۴	۱/۰۰۰	دینداری
	۰/۰۰۰	
۲۶۷	۲۶۷	
۱/۰۰۰	۰/۱۸۴	سرمایه اجتماعی
	۰/۰۰۰	
۲۶۸	۲۶۷	
۰/۲۷۱	۱/۰۰۰	دینداری
	۰/۰۰۰	
۲۶۷	۲۶۷	
۱/۰۰۰	۰/۲۷۱	سرمایه اجتماعی
	۰/۰۰۰	
۲۶۸	۲۶۷	

$$rs = ۰/۲۷۱ \text{***}; n = ۲۶۸; p < ۰/۰۱$$

$$t = ۰/۱۸۴ \text{***}; n = ۲۶۸; p < ۰/۰۱$$

طبق جداول و محاسبات آماری فوق، بین دو متغیر، رابطه معنی دار و مستقیمی برقرار است. به این معنی که با افزایش دینداری، سرمایه اجتماعی دانشجویان نیز افزایش می یابد.

نتیجه گیری

سرمایه اجتماعی ثروت و دارایی نهفته‌ای است که از آمادگی روحی - روانی افراد یک جامعه برای درگذشتن از منافع شخصی و درگیر شدن در عمل جمعی پدید می‌آید. این شکلی از سرمایه است که به شکل بالقوه در تمامی جوامع انسانی وجود دارد و برای شکوفا شدن و به فعلیت درآمدن، نیاز به گردآمدن عواملی چند و تحقق شرایطی ویژه دارد که به ندرت و دشواری فراهم می‌آید. لیکن چنانچه در هنگام فوران به موقع مورد شناسایی و امعان نظر قرار گیرد و به درستی هدایت شود، قادر خواهد بود موجبات یک تحول شگرف و یک توسعه کیفی را پدید آورد.

با این حال، سرمایه اجتماعی هنگامی به وجود می‌آید که روابط میان افراد به گونه‌ای دگرگون شود که کنش را تسهیل سازد. در برخی کشورها به دلیل وجود سرمایه‌های اجتماعی بسیار بالا، زمینه برای تفاهم، اعتماد و یکپارچگی مردم در آن جامعه فراهم می‌شود. در چنین کشورهایی به دلیل وجود سرمایه اجتماعی، مردم تعاملات و مراودات نزدیک و قوی با هم دارند و به همین دلیل، نظام اجتماعی، از هر گونه آسیب، تخریب و از هم گسیختگی، در امان می‌ماند. در چنین جوامعی، ارزش‌هایی همچون صداقت، تعاون، همکاری، اعتماد و اتحاد، در بالاترین سطح خود قرار دارد و به همین دلیل است که موجب تسهیل کنش‌های اجتماعی در عرصه جامعه می‌شود. و از آنجا که مذهب نیز به عنوان نیروی تأثیرگذار در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی تلقی می‌شود به نظر می‌رسد تغییر در کیفیت آن به تغییر در سطح برخورداری از سرمایه اجتماعی منجر می‌شود. به عبارت دیگر، با توجه به وجود ارتباط بین مذهبی بودن و سرمایه اجتماعی، شاید بتوان این اصل را تدوین نمود که:

هر چه دانشجویان مذهبی‌تر باشند به همان نسبت سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش خواهد یافت.

غالباً گفته می‌شود دین دارای کارکردهای متعددی است که از آن جمله می‌توان به فراهم نمودن زمینه، جهت شناخت جایگاه انسان و جهان اشاره کرد. نیاز به شناختن جایگاه خود و جهان اطراف، مقوله‌ای است که در برخی شرایط به شدیدترین وجه احساس می‌شود و عدم شناخت در آن وضعیت، به معنای سردرگمی، آشفتگی و هراس است و روان انسان بر اثر آن،

دچار ناآرامی و ناآسودگی می‌شود. از این رو، ادیان همواره برآنند تا به مسائل وجودی انسان پاسخ گویند؛ مسائلی که به ادراک هویت، ارزش و هدف انسان‌ها مرتبط بوده و برای آن‌ها اهمیت حیاتی دارد. در این جهت باید توضیح داد که دین ضمن فراهم آوردن معنا، تنها در صدد آن نیست که مسائل مربوط به وجود فردی را به نسبت حل کند؛ بلکه در این رهگذر، نقش اجتماعی مهمی را نیز ایفا می‌نماید که مهم‌ترین آن، ایجاد سرمایه اجتماعی است؛ سرمایه‌ای به آرمان‌های مشترک، وفاق و انسجام اجتماعی، انگیزه‌های قوی برای پیشرفت، کسب افتخارات فزاینده، اعتماد، صداقت و احترام متقابل افراد جامعه نسبت به همدیگر، رعایت ارزش‌ها و هنجارها و اصول اخلاقی و پرهیز از هر گونه تظاهر و ریا در کنش‌های اجتماعی به منظور پویایی جامعه کمک می‌کند.

منابع

- افشانی، سید علیرضا. ۱۳۸۱. بررسی چگونگی تساهل سیاسی در تشکل‌های دانشجویی. پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- آقا داود، سید رسول. ۱۳۸۰. روابط عمومی و سرمایه اجتماعی، نشریه هنر هفتم، شماره ۲۴، زمستان.
- الوانی، سید مهدی و میر علی نقوی. ۱۳۸۰. سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها، فصلنامه مدیریت، شماره ۳۳ و ۳۴.
- انوری، حمید رضا. ۱۳۷۳. پژوهشی راجع به تقدیرگرایی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- ایوانز، دیوید و دیگران. ۱۳۸۰. بررسی مجدد رابطه دین و جرم، مترجم علی سلیمی، نشریه حوزه و دانشگاه، شماره ۲۳.
- پور موسوی، فتح‌اله. ۱۳۸۱. جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی، مجله راهبرد، شماره ۲۶، زمستان.
- جعفری، محمد تقی. ۱۳۷۷. بحثی درباره سکولاریسم، تهران، انتشارات تبیان.
- جرادی آملی، عبدالله. ۱۳۷۳. شریعت در آینه معرفت، بی‌جا، نشر فرهنگی رجاء.
- دواس، دی.ای. ۱۳۷۶. پیمایش در تحقیقات اجتماعی، مترجم هوشنگ نایبی، تهران،

نشرنی.

- رضایی فر، حمید. ۱۳۸۰. سرمایه اجتماعی، نشریه خراسان، شماره ۷ و ۸.

- سراج زاده، سید حسین. ۱۳۷۷. نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهران و دلالت‌های آن بر نظریه سکولار شدن، نمایه پژوهش، شماره ۷ و ۸، پاییز و زمستان.

- شارع پور، محمود. ۱۳۸۰. فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن، انجمن جامعه‌شناسی ایران، تهران، شماره ۳.

- عمید، حسن. ۱۳۶۹. فرهنگ عمید، تهران، نشر امیر کبیر.

- فوکویاما، فرانسیس. ۱۳۷۹. پایان نظم، مترجم غلامعباس توسلی، تهران، چاپ اطلس.

- قاسمی، وحید. ۱۳۸۰. گونه‌شناسی و تبیین فرهنگ سیاسی دانشجویان شاغل به

تحصیل در ایران سال تحصیلی ۱۳۷۹-۸۰، پایان نامه دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان.

- کلمن، جیمز. ۱۳۷۷. بنیادهای نظریه اجتماعی، مترجم منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.

- ملاحسنی، حسین. ۱۳۸۱. بررسی رابطه میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری در بین

دانش آموزان سال سوم دبیرستان در استان گلستان، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی.

- ویلم، ژان پل. ۱۳۷۷. جامعه‌شناسی ادیان، مترجم عبدالرحیم گواهی، تهران، نشر تبیان.

- همیلتون، ملکم. ۱۳۷۷. جامعه‌شناسی دین، مترجم محسن ثلاثی، تهران، نشر تبیان.

- یغمایی، محمد تقی. ۱۳۸۰. دینداری نوجوانان و عوامل موثر بر آن، پایان نامه دوره

کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی.

- Canland, Christophen, Religion and community development in southern Asia,

Kluwer Academic Publishers (2000), Vol 33, PP(355-374)

- Pearce, Lisard & Axinn William. G, the impact of Religious Life on the quality of

mother child Relations , American Sociological Rewiew, (1998), Vol. 63 (810-828)